

Debatt

Gotlands kyrkor och samhällsförhållanden. Kommentarer till Mika Pitkänen.

Den som vill göra sig en bild av det medeltida samhället, inte bara rörande ekonomi och sociala förhållanden utan också människornas sätt att tänka och vara, har påtagit sig en svår uppgift. Även om utgångspunkten är klara historiska fakta och förhållanden så blir i regel slutsatserna resultatet av sannolikhetsresonemang. Skulle också det grundläggande materialet bestå av mer eller mindre sannolika antaganden blir givetvis den tolkning som presenteras ännu mera osäker.

1993 publicerade dansken Jes Wienberg ett arbete med titeln *Den gotiske labyrint*. Han menar där att samhällsförhållanden återspeglas i det sätt på vilket danska kyrkor byggdes om under den gotiska perioden.

Ett område som man skulle vilja veta mera om är Gotlands medeltid. Svårigheten är att fakta är få och kan tolkas på olika vis. Den nysnämnde Wienberg medverkar för närvarande i ett projekt med titeln »Kulturkrock eller kompromiss? Betydelsen av regionala strategier vid Östersjöområdets europeisering ca 1100–1400.» Han har i *Gotländskt Arkiv 2000* givit en översikt över det gotländska materialet och föreslagit olika tolkningar.

Det senaste arbetet på området heter »Gotiseringen av Gotlands kyrkor och den gotländska landsbygden.» *Fornvännen* 2000/4, s. 237–250. Författare är Mika Pitkänen. Han förklarar inledningsvis att förändringarna i kyrkobyggnaderna tidigare behandlats av konsthistoriker. Han ifrågasätter inte vedertagna dateringar men kommer att diskutera dem »utifrån ett brett samhälleligt perspektiv.» Han inriktar sig speciellt på den bygghet som ägde rum mellan 1250 och 1360. I likhet med vissa mentalitetshistoriker kallar han denna för »gotisering».

Pitkänen studerar kyrkornas olika byggnadsdelar, »eftersom de kan påstås ha haft en tydlig relation till samhället: koret representerade prästerskapet, långhuset menigheten och

tornet samhällets ledande skikt.» Att påståendet saknar stöd i exempelvis Gutalagen bekymrar honom inte.

Idén har Pitkänen tydligen fått från Wienberg, som anför olika omständigheter till stöd för sin tes. Men Pitkänen frågar sig aldrig om Danmark med sina kungar, handelsstäder och stormansläkter varit ett feodalt samhälle av annan uppbyggnad än det gotländska. Han bara formulerar ett påstående utan belägg. Det är ingen bra utgångspunkt. Det lilla vi vet om den medeltida gotländska samhällsstrukturen under olika tider gör att en tolkning i analogi med danska förhållanden måste vara väl underbyggd, innan man kan dra några slutsatser utifrån den.

Vanligen brukar man inleda ett arbete som presenterar nya idéer med en översikt över tidigare forskning. Här får man inte veta något om de gotländska kyrkornas byggnadshistoria, sedd »utifrån ett konsthistoriskt perspektiv». Enligt detta började gotlänningarna bygga stenkyrkorna från öster. Kor, långhus och torn har uppskattningsvis kommit till med 30 års mellanrum, med lokala avvikelser beroende på ekonomiska och andra okända faktorer. Sedan har man börjat på nytt med koret och fortsatt, tills den allmänna fattigdomen efter 1361 satte ett slutstreck för kyrkobyggnandet på ön.

Pitkänen's sätt att umgås med historiska källor förefaller något lättsinnigt. På s. 241 presenteras »Bilefelds taxuslista från 1580-talet.» De uppgifter som där lämnas anser han vara »från den tid då Bilefeld nedtecknade sin lista» (s. 242). Författaren är tydligen okunnig om att Bilefelds avskrift från 1585 är en av de båda bevarade versionerna av den medeltida Taxuslistan. Denna daterades av Pernler (1977, s. 89f) till senast början av 1300-talet, av Wase (1990, s. 30) till 1230-talet. Det är således inte fråga om »landsbygdens ekonomiska bärkraft enligt Bilefeld» (s. 241), vilket skulle innebära att Pitkänen använde uppgifter mer än 200 år

yngre än de kyrkor han diskuterar. I själva verket är uppgifterna medeltida och från ungefär samma tid som de kyrkor Pitkänen relaterar dem till.

Pitkänens begränsning av sitt arbetsmaterial inger inte heller förtroende. Han har studerat de publicerade ritningarna i de utkomna delarna av verket Sveriges kyrkor. Sedan har han upprättat kartor över »gotiseringen» av kyrkornas kor, långhus och torn med ledning av redovisade indicier. Anmärkningsvärt nog har han helt struntat i öns nio sydligaste kyrkor. Han motiverar detta med att de inte ännu publicerats i Sveriges kyrkor. En dagsutflykt till Riksantikvarieämbetets arkiv, med en eventuell avstickare till Sveriges kyrkors redaktion, skulle ha varit tillräcklig för en komplettering med det material som nu saknas.

När Pitkänen skriver om förhållandena på »södra Gotland» undantar han alltid stillatigande de nio sydligaste kyrkorna. Han påstår exempelvis (s. 240) att »gotiseringen varit svag särskilt på södra Gotland.» Men fem av de nio sydligaste jävar hans påstående, eftersom de innehåller betydande byggnadsdelar från 1300-talet, nämligen Hablingbo, Grötlingbo, Öja, Hamra och Vamlingbo. Det heter också, att »tornen på södra Gotland ofta [var] den enda byggnadsdel som gotiserats, ...». Vad de nyssnämnda kyrkorna beträffar byggde man om hela kyrkan på 1300-talet i Hablingbo, Grötlingbo och Hamra – utom just det romanska tornet!

På sid. 246 heter det, att »nästan hela södra Gotland», med undantag av »den kraftigt gotiserade kyrkan i Rone», är en region »där det varken finns hamnar, kastaltorn eller starkt gotiserade kyrkor.» På sin karta över öns kastaler noterar Pitkänen nio stycken. Antalet nio hade kunnat utökas med ytterligare en tredjedel. Här saknas nämligen de kastaler som ligger på Sudret, nämligen i Öja, Hamra och Sundre. Samtliga uppräknas i t. ex. Kyhlbergs arbete (1991, s. 177), som Pitkänen anför i litteraturförteckningen.

Utgående från sin icke kompletta inventering har Pitkänen gjort upp ett antal ofullständiga Gotlandskartor och drar sina slutsatser utifrån dem. Hans uttrycksätt är genomgående mycket svävande. Författaren menar »att det

kan påstås att koret varit den mest gotiserade delen av kyrkan» (s. 238). Den enkla förklaringen att alla ombyggnader av kyrkorna började från öster nämner Pitkänen inte. Han studerar i stället hur »gotiseringen» geografiskt fördelar sig över ön, särskilt i fråga om (s. 240) »den världsliga elitens torn.»

Det blir nu fråga om vilka slutsatser man kan dra av materialet. Här jämför Pitkänen kyrkobyggnaderna med de lösenbelopp för varje socken som förekommer i Bilefelds avskrift av Taxuslistan. Han kommer då till det föga överraskande resultatet, att »de starkt gotiserade kyrkorna» ofta ligger i de rikaste socknarna. Detta gäller bl.a. (s. 242) »den enstaka kyrkan i sydost». Pitkänen nämner sällan en Gotlandskyrka vid namn men menar tydligt Rone. När han vänder på resonemanget och utgår från de rika socknarna, blir hans slutsats (s. 249) att de gotiska elementen i de rika socknarna » varit överraskande få». Sammanfattningsvis »går det sällan att hitta ens ett enkelt samband mellan de många rikare socknarna på södra och norra Gotland och de gotiserade kyrkorna.» Pitkänen utelämnar stillatigande de fem på 1300-talet kraftigt ombyggda kyrkorna på södra Gotland. Samtliga ligger i »rika» socknar. Läsaren undrar om de inte skulle ha givit en annan bild.

Pitkänen går så till handens betydelse för den kyrkliga byggenskapen. Han studerar lanthamnarna och kastalerna, »eftersom de kan påstås ha haft direkta relationer till handeln». Vad kastalerna beträffar är de »nästan uteslutande byggda nära havet och hamnarna». Kyhlbergs konstaterande (1991, s. 177) att de byggts nära kyrkorna nämns däremot inte. Lundström (1981, s. 129 f) menar att de använts som magasin; Mogren (1995, s. 84) tolkar kastaler som »maktmanifestationer». Enligt Pitkänen »kan den politiska makten ha placerat tornen som kontrollposter, ... helt enkelt för att kontrollera handeln». Han belägger som vanligt inte sin förmodan. Troligast är den givetvis för Kruttornet i Visby, som inte har anknytning till någon kyrka i närheten.

Pitkänen utgick, som vi minns, från att de »gotiserade» kyrktornen varit »elitens dyra makt-symboler». Han förnekar inte att det funnits »ett jordbrukssamhälle som leddes av de lokala och

regionala stormännen» men anser att det desutom på landsbygden »mycket sannolikt» funnits »en självständig köpmannaklass». Enligt Pitkänen (s. 247) skulle medlemmarna sedan ha svarat för »gotisering» av kyrktornen.

Wienberg (1993, s. 178) anser sig kunna läsa ut ur sitt danska material att »den tidigare romanska kyrkan framför allt var en elitistisk stormannakyrka». Han grundar sin tes på en analys av danska samhällsförhållanden. Slutsatsen anser Pitkänen (s. 247) också gälla Gotland. För honom blir nu de kvarvarande romanska dragen i de relativt välmående socknarnas kyrkor »ett första tecken på en traditionell stormannainfluens». Han nämner inte den kända runinskriften i Anga, enligt vilken 14 bönder gemensamt svarade för en av byggnadsetapperna i sin kyrka. Men deras insatser kan naturligtvis betraktas som ett unikum och avfärdas med att deras socken inte tillhörde de »relativt välmående».

Avslutningsvis (s. 248) citerar Pitkänen en sista gång Wienberg. Denne (1993, s. 189) menar att handelsmännen genom sina ekonomiska framgångar skulle ha gripits av en intensivare skräck för helvetet än människor i gemen. Att Wienberg hämtar sina exempel från den utgående medeltiden och speciellt då 1400-talet hindrar inte Pitkänen att förlägga »denna speciella köpmannamentalitet» också till den gotländska landsbygden under förra hälften av 1300-talet. Skräcken tar sig uttryck i omsorger om kyrkorna, i ombyggnad av i första hand koren men också av en (s. 247) »liturgiskt närmast onödig» del av kyrkan som tornet, som ofta blev ett skrytbygge. Andra samhällsklasser, även i »rika» församlingar, tycks många gånger ha varit nöjda med de kyrkor som fanns.

Pitkänen ger således en bild av ett medeltida samhälle och en medeltida handel på Gotland, som påverkats av samtida förändringar av sättet att tänka och vara. Dessa mentalitetsförändringar skulle sedan förklara, varför de gotländska kyrkorna ser ut som de gör.

Pitkänens arbete innehåller påfallande många

påståenden och förmodanden. Men innebär de en riktig tolkning av förhållandena? Läsaren får ett intryck av att Pitkänen själv inte är övertygad om att allt han påstår skulle tåla en närgående granskning. Pitkänen skriver ju själv om »de många avvikelserna mellan gotisering och ekonomi.» Ingenting i hans framställning strider mot den enkla konsthistoriska iakttagelsen att kyrkornas olika delar börjat byggas från öster och realiserats med ett mellanrum av ungefär 30 år. Frågan är om man kommer så mycket längre. Ett försök att kartlägga det gotländska samhället och anknyta de olika samhällsklassernas insatser till byggandet av de olika delarna av en kyrka måste utföras i detalj och också presenteras i kritisk belysning. Annars kan arbetet avfärdas som en samling mer eller mindre lösa förmodanden.

En kortare version trycktes i *Gotlands Allehanda* 2001-02-14.

Referenser

- Kyhlberg, O., 1991. *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland*. Theses and papers in archaeology, new series 4. Institutionen för arkeologi, Stockholms Universitet.
- Lundström, P., 1981. Kräklinge sätting. Program för prövning av en hypotes. *Gotländskt Arkiv* 53. Föreningen Gotlands Fornvänner. Visby.
- Mogren, M., 1995. Maktens landskap i det medeltida Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27. Uppsala.
- Pernler, S.-E., 1977. *Gotlands medeltida kyrkoliv. Bishop och prostar. En kyrkorättslig studie*. Visby.
- Wase, D., 1990. Kyrkorna i Visby. Några reflektioner rörande deras tillkomst, funktioner och församlingar. *Gotländskt Arkiv* 62. Föreningen Gotlands Fornvänner. Visby.
- Wienberg, J., 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.

Bengt Stolt

Tallbacksvägen 8
SE-756 45 Uppsala